T.QAYIPBERGENOVTIŃ XXI ÁSIR BASINDAǴI PROZASINIŃ JANRLIQ, IDEYA-TEMATIKALIQ ÓZGESHELIKLERI

Usnatdinov Abdirasul Nasiratdin Uli

Received: 25.10.2025
Revised: 26.10.2025
Accepted: 27.10.2025

Annotatsiya: Bul tezisda T.Qayıpbergenovtıń XXI ásir basındaǵı prozasınıń janrlıq, ideya-tematikalıq ózgeshelikleri haqqında sóz etilgen.

Gilt sózler:
proza, jazıwshı ,shayır ,pedagogika,Qaraqalpaq tili, ádebiyatı

Ózbekstan Qaharmanı, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı Tólepbergen Qayıpbergenov 1929-jılı 7-mayda Kegeyli rayonında diyxan shańaraǵında tuwıldı. Bolajaq jazıwshı bala waqıtlarınan baslap ádebiyatqa qızıqtı. 1945-47-jılları Xojeli pedagogikalıq uchilishesinde oqıdı. Xızmet jolın 1947-50-jıllarda tuwılǵan awılında muǵallim bolıp islewden basladı.

1955-jılı Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń rus tili hám ádebiyatı fakultetin tamamlaǵannan soń, 1980-jılǵa shekem «Ámiwdárya» jurnalında ádebiy xızmetker, Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamında juwaplı xatker, Qaraqalpaqstan radio esittiriw hám telekórsetiw komitetinde (házirgi Mámleketlik Teleradiokompaniyası) aǵa redaktor, sońınan baslıqtıń orınbasarı, «Qaraqalpaqstan jasları» (burıńǵı «Jas Leninshi») gazetasınıń bas redaktorı, «Qaraqalpaqstan» baspasınıń direktorı, «Sovet Qaraqalpaqstanı» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan») gazetasınıń bas redaktorı, Baspa sóz boyınsha Mámleketlik komitet baslıǵınıń orınbasarı lawazımların atqaradı. 1980-jıldan baslap tap 2010-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń baslıǵı lawazımında islep keldi. Ol 1957-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzası.

T.Qayıpbergenov kórkem dóretpeleri hám jámiyetlik xızmetleri ushın xalıqtıń, mámlekettiń úlken isenimine iye boldı. Oǵan Berdaq atındaǵı mámleketlik sıylıqtıń laureatı (1967), Hamza atındaǵı Ózbekstan mámleketlik sıylıǵınıń laureatı (1971), Qaraqalpaqstan xalıq jazıwshısı (1974), burıńǵı awqamlıq respublikalar mámleketlik sıylıǵınıń laureatı (1986), Ózbekstan xalıq jazıwshısı (1994), M.Qashqariy atındaǵı xalıq aralıq sıylıqtıń laureatı hám t.b. bir qatar sıylıqlar hám ataqlar berilgen. Jazıwshı 2003-jılı Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń pármanı menen Ózbekstan Qaharmanı ataǵın aldı. Ol Mekke hám Madinada Hajılıq saparında, sonıń menen birge, mámleketlik delegaciya aǵzası sıpatında Vengriya, Siriya, Indiya, Vetnam, Mongoliya, Yaponiya, SShA, Belgiya, Franciyada shet el saparlarında boldı. Usı ellerge barǵanında, burıńǵı awqam jazıwshılarınıń Armeniya hám Túrkmenstan jazıwshılarınıń sezdlerine qatnasqanda, Ózbekstan jazıwshılarınıń delegaciyaların

basqarıp bardı. Ol bul jıllarda (1980 jıldan baslap) Ózbekstan jazıwshıları awxamınıń baslıǵı lawazımın atqarıp barıw menen birge, hár dayım buryńǵı awqam Jazıwshılar shólkeminiń basshılıq lawazımlarına saylanıp turdı. Onıń baslaması menen 1982-jılı Qaraqalpaqstanda birinshi ret buryńǵı awqamlıq respublikalar xalıqları ádebiyatı kúnleri ótkerildi.

T.Qayıpbergenov 1963-1989-jıllar aralıǵında bir neshe mártebe Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesine, 1989-jılı bolsa alternativlik tiykarda buryńǵı awqamlıq respublikalar xalıq deputatı bolıp saylandı.

T.Qayıpbergenov 1980-jıllardan baslap Ózbekstan Respublikası hám buryńǵı pútkil awqamlıq Jazıwshılar Awqamlarınıń basqarıw jumıslarına saylanıp, barlıq forumlarında shıǵıp sóyledi. Ol 1987-jıldan 1991-jılǵa shekem tiykarǵı jumısına qosımsha Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesi baslıǵınıń orınbasarı, 80-90-jıllarda Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi janındaǵı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik sıylıqları Komiteti baslıǵı lawazımların atqardı. 1990-jılı Ózbekstannıń Birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń Pármanı menen Ózbekstan Prezidentlik Keńesiniń aǵzası bolıp tayınlandı. 1995-jıldan baslap, jámiyetlik baslamada Oraylıq Aziya xalıqlarınıń Mádeniyatı Fondı Basqarmasınıń Predsedateli lawazımında bir sheshshe jıl isledi. Nókis hám Tashkent qalalarında basılıp shıǵıp atırǵan bir neshshe gazeta-jurnallardıń redkollegiya aǵzası boldı.

T.Qayıpbergenovtıń shıǵarmaları baspa sózde 1950-jıllardan baslap járiyalanǵan. Onıń qaraqalpaq tilinde tómendegi atamalarda iri – baslı kitapları járiyalandı: «Sekretar» (1956), «Muǵallimge raxmet» (1959), «Sońǵı húјim» (1960), «Bloknot sóyleydi» (1961), «Suwıq tamshı» (1964), «Uyqısız túnler» (1965), «Qaraqalpaq qızı» (1960, 1966), «Mamanbiy ápsanası» (1968), «Baxıtsızlar» (1971), «Túsiniksizler» (1976), Shıǵarmalarınıń bes tomlıǵı – 1979, 1980. «Qaraqalpaq dástanı», 1-t. (1979), «Qaraqalpaq dástanı», 2-t. (1979), «Qaraqalpaq dástanı», 3-t. (1979), «Qaraqalpaq qızı», 4-t. (1980), «Sońǵı húјim», 5-t. (1980), «Qaraqalpaqnama» (1985), «Kózdiń qarashıǵı» (1986), «Iz yurtı v mir» (1987), «Familiya» (1988), «Skolko imen u boga» (1990), «Tánhá ózińe málim sır» (1992).

T.Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń kópshiligi ózbek, rus, qazaq, túrkmen, qırǵız, túrk, ukrain, moldavan, eston, anglichan, polyak hám basqa da tillerde basılıp shıqtı. Sonday-aq onıń kóplegen intervyuleri, shıǵıp sóylewleri, maqalaları Angliya, Arabstan, Hindstan, Yaponiya, Vengriya, Vetnam, Gollandiya, Monǵolstan hám basqa da mámleketlerdiń de baspa sózlerinde járiyalandı. Mısalı: «Sekretar» (1959), «Óqituvchiga raxmat» (1963), «Povestler» (1978), «Sońǵı húјim» (1970), «Mamanbiy afsanasi» (1973, 1982), «Baxıtsızlar» (1975), «Gumrohlar» (1978), «Túsiniksizler» (1983), «Qaraqalpaqnama» (1990), sonday-aq «Qaraqalpaq dástanı» trilogiyası (ǵárezsizlikten keyin) ózbek tillerinde járiyalanǵan bolsa, rus hám basqa tillerde «Posledniy boy» (T., 1970); «Sekretar» (M., 1975, 1985); «Muǵallimge raxmet» (Tallin, 1965; M., 1966, 1978; T., 1979; Kishinev, 1981; Alma ata, 1983)Ó «Sońǵı húјim» (M., 1989); «Qaraqalpaq qızı»

(M., 1968, 1971, 1989; Kiev, 1977); «Suwıq tamshı» (M., 1969, 1978, 1990; Ashxabad, 1983); «Mamanbiy ápsanası» (M., 1979, 1985, 1989; Bishkek, 1992); «Baxıtsızlar» (1982, 1985, 1989); «Túsiniksizler» (M., 1983, 1985, 1989); «Qaraqalpaqnama» (M., 1989, 1991; Alma ata 1988); «Kózdiń qarashıǵı» (T., 1984; M., 1986, 1989); «Doch karakalpaka» (1977), «Dastan o karakalpakax» (1-3 tom, 1979, 1982), «Maman biy ápsanası» (Astana, 2008), «Baxıtsızlar» (Astana, 2008), «Qaraqalpaq qizi» (Ankara, 2008) shıǵarmaları kitap bolıp basılıp shıqtı.

Ulıwma, T.Qayıpbergenov 2010-jılǵa shekem **100** ge jaqın kitapların baspadan shıǵardı. Sonnan qayta basılıwlar menen qaraqalpaq tilinde **30** dan, ózbek tilinde **20** dan aslam, orıs hám basqa tillerde **40** qa jaqın kitapları járiyalandı.

Jazıwshınıń 1992-jılı Aral ekologiyası mashqalalarına bağıshlanǵan «O dúnyadağı atama xatlar» povesti óz aldına kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul shıǵarma 1995-jılı «Bobomga xatlar» degen atama menen ózbek tilinde, 2004-jılı Moskvada «Pisma na tot svet, dedushke» degen atamada «Mir» baspasında rus tilinde dağazalanıwı tek ǵana Oraylıq Aziya xalıqları ádebiyatında emes, al pútkil ǴMDA xalıqları ádebiyatı kóleminde úlken áhmiyietke iye elewli tariyxıy waqıya, úlken jańalıq sıpatında qabıl etildi. Jazıwshı bul shıǵarmanıń rus tilindegi basılımı ushın M.Sholoxov atındağı xalıq aralıq sıylıqtı alıwǵa eristi.

T.Qayıpbergenovtıń ómiri hám dóretiwshiligi ádebiy portret sıpatında ulıwma bilim beretuǵın orta mektep penen akademiyalıq licey, kásip-óner kolledjleriniń, joqarı oqıw orınlarınıń sabaqlıqlarına, ádebiyat tariyxı boyınsha jazılǵan ilimiy ocherklerge engiziliwi menen bir qatarda monografiyalıq, kandidatlıq hám doktorlıq jobadağı izertlewlerdiń obekti bolıp kelmekte.

T.Qayıpbergenov bunnan sońǵı dáwirlerde de «Sahra búlbili» («Berdaq», 1997), «Aydos baba» («Mıń tillaǵa tigilgen gelle») (2001), «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» (2003), «Kewlimniń qamusı» (2008) sıyaqlı bir qatar povest, roman, dramalar jazıp, ǵárezsizlik dáwiri ádebiyatına da salmaqlı úles qostı.Jazıwshı T.Qayıpbergenovtıń XX - XXI ásir qaraqalpaq prozasına alıp kelgen jáne bir dóretiwshilik ózgesheligi - onıń filosofiyalıq xarakterdegi kórkem sóz dóretpeleri: «Qaraqalpaqnama», «Qaraqalpaqtıń óz qalpaǵı menen sırlasıwı», «Qálbimniń qamusı», «O dúnyadağı atama xatlar», «Túrkiynama», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen». Egerde, dúnya xalıqlar ádebiyatı konteksti menen salıstırıp dıqqat awdarǵanda, XIX ásirdiń birinshi yarımında jasaǵan rus jazıwshısı N.V.Gogoldiń «Zapiski sumasshedshego» degen dóretpesi bar. Jazıwshınıń bul shıǵarmasınıń jazılıwı tariyxı, rus jámiyetshiliginiń, rus patshalıǵınıń ádilsizlik ideologiyasına qarsı narazılıqtan kelip shıqqan. Sonday-aq, ekinshi bir rus jazıwshısı F.M.Dostoevskiydiń «Zapiski iz mertvogo doma» atlı dóretpesi bar. Bul kórkem shıǵarmada F.M.Dostoevskiydiń usı taqılettegi filosofiyalıq oy-pikirleri sáwlelengen.

Ádebiyat teoriyasınan málim bolǵanınday, kórkem shıǵarmanıń ataması jazıwshınıń aytajaq ideyasın ańlatadı. Jazıwshınıń ǴKózdiń qarashıǵı» romanınıń

ataması da onıń aytajaq oy-pikirinen ǵárezli kelip shıqqan, onda qaraqalpaq xalqınıń jer-suwdı, ana-tábiyattı, ekologiyalıq-ruwxıy hujdandı kózdiń qarashıǵınday etip saqlaw ármanı sáwlelendiriledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир // Халқ сўзи. – Тошкент: 2017. 4 август, 153 (6847).
2. Алламбергенов К. Кең дүньяға қушақ ашқан жазыўшы: Т.Қайыпбергеновтың ғәрезсизлик дәўири прозасы мысалында. //Қарақалпақ әдебияты, 2018-ж. Май, №5
3. Жумамуратов Т. Өмириминиң өзи философия. қосықлар. Н: Қарақалпақстан, 2005. – 336 б.
4. Алласугуров Е. Ҳақыйқатлық нуры. (қосықлар топламы). Н: Билим, 2005. – 124 б.
5. Pirnazarov J., Nurjanov P., Umarova J. Ádebiyat. 5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya. T.: Ózbekistan, 2011. – 240 b.
6. Әбдиев А. Әдебиятға қосылған салмақлы үлес: илимий мақалалар. Н: 2015. –216 б.
7. Мусурман Р. Мустақиллик ҳаётидаги энг улкан хадиса: Т. Қайыпбергенов 70 ёшда.//Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1999.-21-май.
8. XXI-әсирдиң босағасында туўылған адасыма 99-кеңес: Т. Қайыпбергенов Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы сөз. //Еркин Қарақалпақстан.-2004. -15-17-20-24 июль
9. Көпти көрген биледи…Жазыўшы Төлепберген ҳажы Қайыпбергенов пенен сәўбет //Еркин Қарақалпақстан.-2004.-8 май.
10. Нуржанов П. Әдебий-эстетикалық ой дүньямызға қосылған салмақлы үлес: жазыўшы Т. Қайыпбергенов 75-жаста //Еркин Қарақалпақстан.-2004.- 8 май.
11. Қосжанов М. Қаҳраман жазыўшы: Т. Қайыпбергенов //Қарақалпақстан жаслары.-2005.-10 март
12. Жалолидинова Н. Қарақалпақтың бийик шынары: сөз жазыўшы Т. Қайыпбергенов ҳаққында. //Еркин Қарақалпақстан.-2007.-29 март
13. Юнусова Қ. «Қарақалпақнама» Қарақалпақ халқының айнасы: руўхыйлық сабағы. //Еркин Қарақалпақстан. -2008.- 5 февраль.
14. Қайыпбергенов Т. Роман повестьлер Нөкис: «Қарақалпақстан», 1978.- 402б.
15. Каиыпбергенов Т. Повести. М.: Детская литература, 1978.-158с.
16. Қайыпбергенов Т. «Қарақалпақнама» роман-эссе. Н.: «Қарақалпақстан», 1985.-328б.